

УДК 947.7(477-Дон)“1920”

Л. Б. Тарасенко

## СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ ЯК ОДНЕ З ДЖЕРЕЛ СТОРОННЬОГО ЗАРОБІТКУ СЕЛЯНСТВА ДОНБАСУ В 20-і рр. ХХ ст.

*Автор досліджує джерела сторонніх заробітків селянства Донбасу в роки непу, коли недостатність засобів до існування та нагальна потреба певним чином зміцнити своє господарство спонукала селян поряд із працею в землеробстві та тваринництві займатися різними промислами, отримуючи при цьому додаткові заробітки. Робота на рудниках і заводах, на лініях залізниць, рибальство, самостійні селянські промисли, кустарні промисли тощо були джерелами сторонніх заробітків селян. До сторонніх заробітків у різній мірі вдавалися представники усіх селянських прошарків. Без них скрутно було обійтися бідняцьким, а нерідко й середняцьким господарствам. Заможні ж господарства вдавалися до сторонніх заробітків у тому разі, коли їм це приносило значний прибуток.*

**Ключові слова:** селянські промисли, сторонні заробітки, селянство, підприємницька діяльність, соціальне розширення, соціальні верстви селянства, Донбас.

У наш час становище сільських мешканців значно ускладнилося в зв'язку з тяжкою ситуацією в країні взагалі й у сільському господарстві зокрема. Життєвий рівень українського селянства, й так найменш соціально захищеного в Україні, катастрофічно знижується. Мрією сільських мешканців залишається вирішення проблеми їхньої трудової зайнятості та працевлаштування. Майже перед кожною селянською сім'єю постало питання, як протистояти об'єктивним негараздам та вижити, особливо, коли влада бездіяльна. Українським селянам, які не вперше стикаються зі значними проблемами, вирішувати їх, скоріше за все, доведеться самостійно.

З іншого боку, на сучасному українському ринку праці є потреба в спеціалістах таких рідкісних професій як ковалі, бондарі, бляхарі, різьбярі тощо. Опанування нових професій селянами мало би допомогти зняти гостроту питання, оскільки наша історія знає приклади, коли недостатність засобів до існування та нагальна потреба певним чином зміцнити своє господарство спонукала селян поряд із працею в сільському господарстві займатися різними промислами, отримуючи при цьому додаткові заробітки. Зокрема це стосується періоду нової економічної політики, коли селянство на тлі основного заняття – сільськогосподарського виробництва – вдавалося також до різного роду промислів.

Необхідність серйозного осмислення досвіду минулого з метою врахування та недопущення в майбутньому попередніх прорахунків визначає незгасаючий інтерес дослідників до всебічного, об'єктивно-реалістичного вивчення та висвітлення специфічних особливостей життя і виробничої діяльності селянства в 20-і рр. ХХ ст., чим і обумовлюється актуальність указаної проблеми.

Яскравим свідченням прояву значного інтересу до проблем українського села періоду непу є існування різноманітної наукової літератури з питань політико-економічних і соціальних перетворень у ньому в зазначений період. Різні форми виробничої діяльності селян у 20-і рр. ХХ ст., підйом сільськогосподарського виробництва, соціальні зміни в українському селі тощо досліджували вчені: О.І. Ганжа [1], В.М. Смирнов [2], О.О. Сушко [3, 4], П.П. Панченко та В.А. Шмарчук [5], колективи авторів [6].

Але слід вказати на те, що на регіональному та місцевому рівнях деякі питання залишилися поза увагою дослідників. З огляду на це, за мету даної публікації ставиться: а) висвітлити стан і тенденції розвитку селянських промислів у Донбасі в 20-і рр. ХХ ст.; б) дослідити значення промислових заробітків у підвищенні добробуту різних груп селянських господарств.

У зазначений період промисли, кустарництво, відходництво, що були одним із джерел додаткового чи основного доходу селянства, визначали стиль його життя, давали змогу зайняти чимало сільськогосподарських робітників та в цілому сприяли підвищенню селянського добробуту. Хоча протягом Першої світової та громадянської війн відбулося значне скорочення селянських господарств із промислами, втім необхідно звернути увагу на те, що на початку 20-х років кількість таких господарств складала пересічно по Україні 13,1%, а по Донецькій губернії значно більше - 22,5% [7, с. 54]. Та не зважаючи на це, у 1922-1923 рр. у загальному підсумку дохідної частини бюджету селянського господарства Донецької губернії на промисли та заробітки припадало лише 4,6%, у той час, коли у Київській губернії – 10,0%, Одеській – 5,1%, Подільській – 6,0%, Полтавській – 4,7%, Харківській – 12,2%, Чернігівській – 13,9% [8, с. 144-145].

Як бачимо, в Донецькій губернії цей показник був найнижчим. Але потрібно звернути увагу на те, що саме тут селяни отримували найвищий заробіток із розрахунку на одну зайняту особу. Особливо це було відчутно в промисловому Гірничому районі (до нього відносилися Артемівська, Луганська та Сталінська округи), де порівняно добре оплачувалося хурманування – гужовий підвіз вугілля та будівельних матеріалів до місцезнаходження шахт та залізниці [7, с. 64].

Промислові заробітки мали певне значення для всіх груп селянських господарств. Оскільки в переважній більшості промисли були додатком до сільського господарства, можна відзначити, що, чим бідніше господарство, тим частіше воно вдавалося до поповнення свого грошового бюджету заробітками від промислів. Саме невелика доходність бідняцьких господарств змушувала селян займатися відходжими промислами та іншими додатковими заробітками, про що неодноразово заявлялося на засіданнях та нарадах окружних партійних організацій губернії [9, арк. 52].

Набагато менше стороннього заробітку в силу більшої заможності потребували представники інших груп селян [10, арк. 22-23]. Наприклад, участь представників вищесередніх і сильних груп у чужому сільському господарстві була мінімальною, дещо більшою була їх участь у ремеслах, праця на фабриках і заводах, але головним їхнім промислом являлося вже згадане вище хурманування. Воно було найпоширенішим заняттям саме заможних сільських господарів Донбасу, оскільки їхні господарства мали достатню для цього кількість робочої худоби [7, с. 68]. Згідно довідки Донвугілля цей заробіток селянства в 1924-1925 рр. склав 680 000 крб. [11, с. 40].

Отже, до сторонніх заробітків вдавалися в різній мірі селяни всіх груп. У більшій – бідніші в силу недостатності засобів до існування, заможніші - головним чином тоді, коли це було їм дуже вигідно.

Додаткові заробітки селян Донецької губернії характеризувалися місцевим характером. Зростаючі вугільна та металургійна галузі промисловості Донбасу потребували робочих рук, особливо, чоловічих. У травні 1923 р. відмічався значний приплив селянства на рудники. Це були, головним чином, батрацькі елементи села, гнані на відхожі промисли зростаючими куркульськими господарствами [12, арк. 5]. У деяких населених пунктах усе сільське населення працювало на рудниках та заводах [13, арк. 2]. Значне місце при цьому посідали промисли з видобутку вугілля [14, арк. 6].

Відтак, специфічна промислова (гірничодобувна та металургійна) спеціалізація регіону визначала розвиток місцевих промислів поза межами села, що давало можливість забезпечувати зайнятість сільського населення в умовах аграрного перенаселення та певні додаткові заробітки.

Окрім зазначеного, селянство мало заробіток від випадкових робіт на лініях залізниць: за очистку від снігу під час заносів, роботи з виправлення ліній та інші поденні роботи. Так, сільське населення Донецької губернії у 1923-1924 рр. та у 1924-1925 рр. отримало приблизно однакову суму заробітку на залізниці, до речі, найвищу в Україні, - 1 297 000 крб., що склало 20% від загальної суми заробітків селян на всіх українських залізницях [11, с. 40].

Доволі значний дохід селянам давало рибальство. Зокрема, цей заробіток сільськогосподарського населення Донецької губернії склав у 1924-1925 рр. 420 000 крб. з 1 260 000 крб. по Україні, тобто, третю частину [11, с. 32-33].

Таким чином, селянство Донбасу мало також додаткові заробітки від робіт на залізниці та занять рибальством.

За часів непу, коли в окремі роки з різних причин грошові надходження до селянського бюджету різко скорочувалися, і селянин не міг придбати необхідні промислові товари, а з іншого боку промисловість також не завжди забезпечувала селян необхідними товарами, в пригоді селянинові ставали кустарнопромислові заняття: вміння викувати нескладне знаряддя праці, зіткати полотно, видубити шкіру, змайструвати стіл тощо.

Більшовицька влада зі свого боку була зацікавлена в розвитку кустарних промислів, оскільки вони відігравали значну роль не тільки в задоволенні потреб селянського ринку, а й у вирішенні проблеми використання надлишкового сільського населення. Але кустарні промисли були актуальними, головним чином, для сільськогосподарських районів з малорозвиненою фабрично-заводською промисловістю. Для селянства промислових районів Донбасу кустарні промисли відігравали незначну роль. Вони не мали масового розповсюдження, були розпоршеними, й заняття ними сільського населення промислового характеру не мало [13, арк. 2]. Кустарнопромислові заняття як вид виробничої діяльності селян, належали до приватного підприємництва з метою задоволення внутрішніх споживчих потреб селянського двору [3, с. 67]. Для порівняння: якщо в 1924 р. кількість кустарів у Полтавській губернії становила 95 578 чол., у Чернігівській – 79 690 чол., то в Донецькій губернії – 11 582 чол. [15, арк. 33-34]. Щодо соціально-професійної структури кустарів Донбасу, то вона майже не відрізнялася від загальноукраїнської: ті ж млинарі, олійники, круподерники, хлібопекарі, цеглярі, гончарі, слюсарі, квалі тощо [16, арк. 3-27], розвивалися колесний, бричечний, жерстяний промисли [14, арк. 6].

Таким чином, кустарні промисли, характерні переважно для бідняцьких селянських господарств, слугували важливим джерелом поповнення сімейного бюджету, засобом виживання, а не "капіталістичного нагромадження". Проте значного розповсюдження серед селянства Донбасу вони не мали, бо більш вигіднішими були заробітки у промисловості.

Повернення до вільної торгівлі викликало відродження самостійних селянських промислів – підприємницької діяльності, що полягала у володінні закладами промислового типу зі значним обладнанням, роботі на замовлення з застосуванням найманої робочої сили на основі використання надлишкових засобів виробництва. Ці підприємства, як правило, були закладами з первинної обробки сільськогосподарської продукції (млини, олійниці тощо) [5, с. 146,147]. Саме куркульські господарства займали чіткий соціальний стан у самостійних промислах, котрий визначався наявністю відповідних засобів виробництва. Сільські олійні заводи, млини мали функціональні ознаки промислових підприємств кустарного типу. Вони були націоналізовані, а тому селяни-власники зверталися до господарських органів з проханням про їх повернення в оренду [3, с. 67].

У селах Донбасу оренда сільськогосподарських підприємств мала місце, починаючи з 1922 р. Об'яви про здавання в оренду кооперативним організаціям, артілям та приватним особам сільськогосподарських підприємств, у тому числі на пільгових умовах, почали розміщуватися в місцевій пресі вже в січні 1922 р [17, с. 4; 18, с. 3]. Про поширення цього виду самостійного підприємництва у Донбасі з 1922 р. свідчать також договори, що укладалися на оренду націоналізованих олійниць, скотобоень, млинів тощо між приватними особами та державними органами [19, арк. 230; 20, арк. 20-22; 21, арк. 20]. Проводячи в цій справі (втім, як і

в інших) класову політику, держава обмежувала заможних селян та надавала пільги бідності. На основі декрету ВУЦИКУ від 5 грудня 1923 р. "Про права, переваги й пільги комітетів незаможних селян" останні, орендуючі млини та олійниці, отримували 50% знижку орендної плати [21, арк. 62], заможні селяни-орендарі подібних пільг не мали.

Тримаючи під постійним контролем "хлібне" питання, держава проводила досить жорстку, здирницьку політику відносно відрячувань приватних млинів державі: 40% від помелу. У той час із перемогу приватного зерна на державних та кооперативних млинах для цих млинів в такому випадку відрячування державі складала 25% від помелу [22, арк. 1].

Таким чином, економічну можливість займатися самостійними промислами мали заможні селяни. Для них, незважаючи на державні обмеження, промисли являлися тою підприємницькою справою, що забезпечувала не тільки відносно стійке стале становище в своїй групі, а й подальше зміцнення та зростання, що було підґрунтям для соціального розшарування селянства.

Підводячи підсумок, можемо зазначити, що в Донбасі в роки непу з відродженням господарського життя почали відроджуватися селянські промисли, що характеризувалися їхнім місцевим характером, зайнятістю в них у різній мірі представників усіх селянських прошарків, та за ступенем організації поділялися на несамостійні, індивідуальні кустарні й самостійні.

Місцевий характер промислів визначався наближеністю до сировинної бази, розвитком гірничо-металургійної промисловості.

Для бідності і деяких середняків, які не могли забезпечити себе з власного сільського господарства і в силу різних обставин не мали змоги поширити своє сільськогосподарське виробництво, вони полягали в найманій праці в господарствах і самостійних промислах заможних селян, відходництві та додаткових заробітках на рудниках і заводах, залізниці, у рибальстві, кустарно-ремісничій діяльності в рамках свого споживчого господарства тощо і слугували джерелом доповнення селянського бюджету.

Заможні селяни брали участь у промислах тоді, коли вони приносили великий заробіток. Частіше за все заможні селяни займалися хурмануванням, а також орендували заклади промислового типу. Куркульські господарства мали капітал, щоб орендувати приватні підприємства сільськогосподарського напрямку і забезпечувати організацію їхньої діяльності, а реалізація виробленої продукції слугувала підвищенню матеріального достатку їхніх родин, ще більше поглиблюючи різницю між заможниками та іншими соціальними верствами донбаського села.

Подальші розвідки будуть спрямовані на дослідження перебігу голодів першої половини 20-х років ХХ ст. у селах Донбасу.

#### Джерела та література

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / НАН України. – К., 2000. – 208 с.
2. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Харків: Майдан, 2002. – 304 с.
3. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УРСР (1921-1929). Наукове видання. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – 94с.
4. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921 – 1929рр.): історико-теоретичний аспект: Дис...д-ра іст. наук: 07.00.01/ К., 2004. – 503с.
5. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – Київ: Знання, 2000. – 343с.
6. Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. – 2006. – 652 с.: іл.
7. Гуревич М.Б. Питання сучасного сільського господарства України. З передмовою М.М. Вольфа. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – 182 с.
8. Україна. Статистичний щорічник. 1925 р. – Харків, 1925. – 515 с.
9. Держархів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 145.
10. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 422.
11. Кривецкий С. Емкость крестьянского рынка Украины в 1924-1925 хозяйственном году. Опыт статистико-экономического исследования. Издательство "Пролетарий", 1925. – 65 с.
12. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 3.
13. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 125.
14. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 115.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3040. – Оп. 1. – Спр. 1309.
16. ДАЛО. – Ф. Р-681. – Оп. 1. – Спр. 593 а.
17. "Красный пахарь", 1922. – 13 января. – № 3.
18. "Красный пахарь", 1923. – 25 марта. – № 4.
19. Держархів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 1146. – Оп. 2. – Спр. 230.
20. ДАДО. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 6.
21. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 20.
22. ЦДАВОВУ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 1171.

#### **Tarasenko L. B. Peasants' crafts as a source of outsider earnings of the peasantry in Donbass in 1920-ies.**

*The author examines the sources of additional earnings Donbass peasants during NEPI, when the lack of means of livelihood and urgent need in certain ways to strengthen their economy forced the peasants along with*

*their labor in agriculture and livestock husbandry to be engaged in various trades, while receiving additional income. Work in the mines and factories, on the railway, independent peasant crafts, handicrafts were the sources of outsider earnings peasants. The representatives of all the peasants' layers had addressed to these earnings. It was difficult to exist without them for poor and often mid-peasants. Wealthy farms turned to earning extra money in the case, when it had brought them considerable profit.*

**Key words:** *peasant handicrafts, foreign earnings, farmers, entrepreneurship, social stratification, social layer of the peasantry, Donbass.*

**Тарасенко Л. Б. Крестьянские промыслы как один из источников постороннего заработка крестьянства Донбасса в 20-е годы XX в.**

*Автор исследует источники дополнительных заработков крестьян Донбасса в годы непа, когда недостаток средств к существованию и острая необходимость определенным образом укрепить свое хозяйство вынуждали крестьян наряду с трудом в земледелии и животноводстве заниматься различными промыслами, получая при этом дополнительный заработок. Работа на рудниках и заводах, на железной дороге, самостоятельные крестьянские промыслы, кустарные промыслы были источниками посторонних заработков крестьян. К ним в различной степени обращались представители всех крестьянских слоёв. Без них трудно было обойтись бедняцким, а нередко и середняцким хозяйствам. Зажиточные хозяйства обращались к дополнительным заработкам в том случае, когда это приносило им значительную прибыль.*

**Ключевые слова:** *крестьянские промыслы, посторонние заработки, крестьянство, предпринимательская деятельность, социальное расслоение, социальные слои крестьянства, Донбасс.*